

Agnieszka Lasota¹

**WZORCE AGRESJI I ICH DETERMINANTY
U MŁODZIEŻY I MŁODYCH DOROSŁYCH: ANALIZA
PROFILI LATENTNYCH**

**PATTERNS OF AGGRESSION AND THEIR
DETERMINANTS IN ADOLESCENTS AND YOUNG
ADULTS: LATENT PROFILE ANALYSIS**

Otrzymano: 16.07.2024 Zaakceptowano 28.07.2025 Opublikowano: 30.09.2025

DOI: 10.5604/01.3001.0055.2525

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Celem badania była próba uchwycenia zmienności wewnątrzgrupowej wśród osób prezentujących różne przejawy i nasilenie zachowań agresywnych. W badaniach wzięło udział 448 osób w wieku od 16 do 25 lat. Respondenci wypełniali kwestionariusz agresji, empatii społecznej, skalę samooceny oraz kompetencji społecznych. W metodologii badań zastosowano podejście skoncentrowane na osobie. Do identyfikacji wspólnych wzorców osób agresywnych wykorzystano analizę profili latentnych. Następnie dokonano porównania między profilami w zakresie determinantów agresji, takich jak empatia, samoocena czy kompetencje społeczne. W ostatnim kroku wykorzystano analizę regresji do oceny predykcji różnych wymiarów agresji poprzez zmienne niezależne traktowane jako psychologiczne zasoby jednostek. Na podstawie analizy profili latentnych wyodrębniono cztery profile nasilenia różnych rodzajów agresji. Okazało

¹ Dr Agnieszka Lasota, Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, e-mail: agnieszka1.lasota@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0001-6128-7859.

się, że osoby o różnych profilach agresji (niskiej, średniej, wysokiej) cechują się odmiennym poziomem empatii poznawczej, afektywnej, altruizmu, elastyczności interpersonalnej, samooceny i kompetencji społecznych. Ponadto empatia, elastyczność interpersonalna oraz samoocena okazały się być najsilniejszymi predyktorami agresji młodych ludzi. Wyniki badań wpisują się w potrzebę poszerzania wiedzy na temat procesów psychologicznych, sprzyjających lub hamujących zachowania agresywne oraz mają istotne implikacje praktyczne. Uzyskane rezultaty wskazują na konieczność dostosowania odpowiednich interwencji, programów profilaktycznych i terapeutycznych do profili osobowościowych agresywnej młodzieży i młodych dorosłych, zwłaszcza w kontekście zagrożenia niedostosowaniem społecznym.

Słowa kluczowe: agresja, empatia, samoocena, młodzi dorośli, profile latentne

Zdanie rekomendujące treść pracy:

Wyniki badań podkreślają złożoną naturę empatii i agresji oraz wskazują na konieczność uwzględnienia wielu aspektów związanych z różnymi wymiarami empatii, samooceny czy kompetencji społecznych w programach profilaktycznych i terapeutycznych, skierowanych na redukcję zachowań agresywnych nastolatków i młodych dorosłych.

Abstract

The aim of the study was to capture the within-group variability of individuals presenting different types and levels of aggressive behaviour. 448 participants aged between 16 and 25 years took part in the study. Respondents completed a questionnaire on aggression, social empathy, self-esteem and social competence. A person-centred approach was used in the research method. Latent profile analysis was used to identify common patterns of aggressive individuals. Next, comparisons were made between profiles of determinants of aggression, such as empathy, self-esteem or social competence. Finally, regression analysis was used to predict of different dimensions of aggression by independent variables treated as psychological resources of individuals. Based on latent profile analysis, four intensity profiles of different types of aggression were identified. It was found that individuals with different aggression profiles (low, medium, high) were characterised by different levels of cognitive empathy, affective empathy, altruism, interpersonal flexibility, self-esteem, and social competence. Furthermore, empathy, interpersonal flexibility and self-esteem

were found to be the strongest predictors of youth aggression. The results of the study acknowledge the need to increase knowledge about psychological processes that foster or inhibit aggressive behaviour and have important practical implications. The results indicate the need to tailor appropriate interventions, prevention, and treatment programmes to the personality profiles of aggressive adolescents and young adults, particularly as regards the risk of social maladjustment.

Keywords: aggression, empathy, self-esteem, young adults, latent profiles

Sentence recommending the content of the paper:

The findings highlight the complex nature of empathy and aggression. It points to the need to include multiple aspects related to different dimensions of empathy, self-esteem or social competence in prevention and treatment programmes aimed at reducing aggressive behaviour in adolescents and young adults.

Wprowadzenie

Zachowania agresywne, prezentowane zwłaszcza przez nastolatków czy młodych dorosłych, stają się coraz większym problemem społecznym. Z jednej strony, spotykamy się z tak dużym nasileniem agresji młodych, prowadzącej do bezpośrednich uszkodzeń ciała ofiary, czy nawet śmierci, z drugiej zaś strony, sprawcy agresji i przemocy wykazują nie tylko trudności psychologiczne, behawioralne, ale również deficyty w zakresie empatii, czyli umiejętności przyjmowania i zrozumienia perspektywy drugiej osoby, czy zniekształcenia dotyczące oceny samego siebie. Agresja nastolatków jest głównym predyktorem wielu zachowań antyspołecznych, takich jak przemoc w szkole, słaba socjalizacja i zaburzenia zdrowia psychicznego². Młode osoby dorosłe wykazujące agresywne zachowania często borykają się natomiast z problemami psychologicznymi, częściej popełniają przestępstwa, mają problemy z uzależnieniami, doświadczają trudności w relacjach partnerskich czy małżeńskich oraz mogą mieć

² B.T.T. Huyen et al., *Exploring the Relationship between Aggression and Empathy: A Case Study in Vietnam*, „Journal of Indian Association for Child and Adolescent Mental Health” 2021, 17, nr 4, s. 6-29.

problemy z utrzymaniem pracy zawodowej^{3,4}. Poziom agresji jest często traktowany jako wskaźnik diagnostyczny poważnych problemów związanych z niedostosowaniem społecznym adolescentów⁵. Potwierdzenie tego można odnaleźć w koncepcji zaburzeń eksternalizacyjnych Achenbacha⁶, w której właśnie zachowania agresywne są jednym z diagnostycznych filarów niedostosowania społecznego. Niestety, jak wskazują polskie badania, niedostosowanie społeczne młodzieży jest zjawiskiem coraz częściej spotykanym⁷. Widoczny jest wzrost zachowań ryzykownych z pogranicza niedostosowania społecznego, ale także wzrost zachowań przestępczych wśród młodzieży⁸. Zjawisko agresji nie ogranicza się wyłącznie do populacji przestępców, dlatego duża liczba badań prowadzona jest na populacji ogólnej⁹.

Wskazanie znaczącego wpływu agresji na adaptację psychospołeczną podkreśla potrzebę identyfikacji czynników, które mogą przewidywać występowanie agresywnych zachowań. Zrozumienie tych czynników jest kluczowe dla skutecznego projektowania programów profilaktycznych. W ostatnich latach coraz więcej badań koncentruje się na badaniu procesów i cech osobistych, które mogą zmniejszać agresję, np. odkryć sugerujących, że empatia może odgrywać istotną rolę w tym kontekście^{10,11}.

³ M.G. Lo Cricchio et al., *The Relation Between Empathy and Aggression: The Role of Attachment Style*, „Europe's Journal of Psychology” 2022, 18, nr 3, s. 319-336.

⁴ E.F. Coccaro, K.L. Noblett, and M.S. McCloskey, *Attributional and Emotional Responses to Socially Ambiguous Cues: Validation of a New Assessment of Social/Emotional Information Processing in Healthy Adults and Impulsive Aggressive Patients*, „Journal of Psychiatric Research” 2009, 43, nr 10, s. 915-925.

⁵ S. Sobczak, T. Zacharuk, *Zachowania antyspołeczne a agresja młodzieży nieprzystosowanej i nieprzejawiającej deficytów zachowania*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia” 2020, t. 33, nr 4, s. 266-268.

⁶ T. Achenbach, *Challenges and benefits of assessment, diagnosis, and taxonomy for clinical practice and research*, „Aust N Z J Psychiatry” 2001, 35(3), s. 268.

⁷ J. Antoniuk, *Niedostosowanie społeczne nieletnich-przyczyny, skutki, profilaktyka*, „Roczniki Pedagogiczne” 2019, 11, s. 86.

⁸ *Ibidem*, s. 79.

⁹ A. Nowogrodzka, *Deficyty emocjonalne, empatia a zachowania agresywne – w świetle badań neuronauki*, „The Prison Systems Review” 2019, nr 105, s. 22.

¹⁰ M.G. Lo Cricchio, *op. cit.*, s. 319-320.

¹¹ D.D. Vachon, D.R. Lynam, and J.A. Johnson, *The (Non)Relation between Empathy and Aggression: Surprising Results from a Meta-Analysis*, „Psychological Bulletin” 2014, 140, nr 3, s. 751-773.

Empatia inhibitorem zachowań agresywnych

Powszechnie przyjmuje się, że istnieje związek między agresją a niską empatią i że brak empatycznej reakcji może być jedną z głównych przyczyn agresji¹². Empatia odgrywa kluczową rolę w rozwoju zachowań społecznych u nastolatków, a jej brak jest istotnym predyktorem zachowań agresywnych¹³ i jest traktowany jako czynnik ryzyka stosowania przemocy wobec innych¹⁴.

Wiele wyników badań potwierdza, że empatia redukuje agresywne zachowania dzieci, młodzieży i dorosłych¹⁵. Osoby, które potrafią przyjąć perspektywę innych oraz wykazują współczucie i empatyczną troskę, są mniej skłonne do podejmowania działań mogących wyrządzić krzywdę innym^{16,17}. Osoby o niskim poziomie empatii częściej angażują się w zachowania antyspołeczne, agresywne i przemocowe, dotyczy to zwłaszcza nastolatków i młodych osób o wysokim ryzyku zagrożenia niedostosowaniem społecznym czy przestępczością^{18,19}. Niska empatia poznawcza może przewidywać szereg zachowań antyspołecznych i agresywnych, szczególnie agresję proaktywną (instrumentalną, intencjonalną) i znęcanie się^{20,21}. Empatia afektywna, czyli współodczuwanie tego, co czuje druga osoba,

¹² B.C.M. van Hazebroek, T. Olthof, and F.A. Goossens, *Predicting Aggression in Adolescence: The Interrelation between (a Lack of) Empathy and Social Goals*, „Aggressive Behavior” 2012, 43, nr 2, s. 204-214.

¹³ F. Euler, C. Steinlin, Ch. Stadler, *Distinct Profiles of Reactive and Proactive Aggression in Adolescents: Associations with Cognitive and Affective Empathy*, „Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health” 2017, 11, nr 1.

¹⁴ B. Pastwa-Wojciechowska, M. Kaźmierczak, M. Błazek, *Empatia a postawy wobec przemocy – doniesienie z badań*, „Acta Universitatis Lodzianis” 2015, nr 19, s. 141-153.

¹⁵ M. Batanova, A. Loukas, *Empathy and Effortful Control Effects on Early Adolescents' Aggression: When Do Students' Perceptions of Their School Climate Matter?* „Appl Dev Sci.” 2016, 20, s. 79-93.

¹⁶ N. Eisenberg N.D. Eggum, L. Di Giunta, *Empathy-Related Responding: Associations with Prosocial Behavior, Aggression, and Intergroup Relations*, „Soc Iss Policy Rev” 2010, 4, s. 143-180.

¹⁷ A. Lewicka-Zelent, S. Huczuk, *Empatia a doświadczanie i stosowanie agresji wśród młodzieży*, „Resocjalizacja Polska” 2016, 11, s.128.

¹⁸ D. Jolliffe, D.P. Farrington, *Is Low Empathy Related to Bullying after Controlling for Individual and Social Background Variables?* „Journal of Adolescence” 2011, 34, nr 1, s. 59-71.

¹⁹ L.E. Marshall, W.L. Marshall, *Empathy and antisocial behavior*. „J Forensic Psychol Res Pract.” 2011, 22, s. 742-759.

²⁰ B.T.T. Huyen et al., *op. cit.*, s. 6-29.

²¹ D. Jolliffe, D.P. Farrington, *Is Low Empathy...*, *op. cit.*, s. 59-71.

hamuje agresję relacyjną (impulsywną, obronną) u młodzieży²². Z drugiej strony, badania prowadzone wśród dorosłych pokazują, że oba typy agresji negatywnie wiążą się zarówno z empatią poznawczą jak i afektywną²³.

Relacja między empatią a agresją wcale jednak nie jest taka oczywista. Niektórzy badacze^{24,25} nie zaobserwowali istotnych różnic w poziomie empatii między grupami osób wykazujących przemoc a osobami nieprzemocowymi. Z drugiej strony metaanaliza wielu badań²⁶ potwierdziła istnienie słabego negatywnego związku między agresją a empatią, przy czym nieco silniejszy był związek empatii z agresją werbalną niż fizyczną. Odkrycia te mogą być zaskakujące, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że rozwijanie empatii jest kluczowym elementem wielu metod terapii agresywnych przestępców i że większość zaburzeń związanych z agresją obejmuje kryteria diagnostyczne oparte właśnie na deficycie empatii²⁷. Część wyników badań wskazuje, że większe znaczenie dla obniżenia poziomu agresji ma wysoki poziom empatii poznawczej²⁸, a część jednak wskazuje na silniejsze powiązania pomiędzy zachowaniami agresywnymi z empatią afektywną²⁹. Ostatnie badania pokazują, że empatia poznawcza i afektywna w różny sposób wiążą się z przejawami agresji i zachowań destrukcyjnych u dzieci, młodzieży i młodych dorosłych^{30,31}. Dlatego związek między

²² M. Batanova, A. Loukas, *Unique and Interactive Effects of Empathy, Family, and School Factors on Early Adolescents' Aggression*. „J Youth Adolesc.” 2014, 43, s. 1890-1902.

²³ D.D. Vachon, D.R. Lynam, J.A. Johnson, *op. cit.*, s. 758-763.

²⁴ R.E. Lindsey, A.F. Carlozzi, G.T. Eells, *Differences in the Dispositional Empathy of Juvenile Sex Offenders, Non-Sex-Offending Delinquent Juveniles, and Nondelinquent Juveniles*, „Journal of Interpersonal Violence” 2001, 16, nr 6, s. 510-522.

²⁵ H. Goldstein, A. Higgins-D'alexandro, *Empathy and Attachment in Relation to Violent vs. Non-Violent Offense History Among Jail Inmates*, „Journal of Offender Rehabilitation” 2001, 32, nr 4, s. 31-53.

²⁶ D.D. Vachon, D.R. Lynam, J.A. Johnson, *op. cit.*, s. 751-767.

²⁷ *Ibidem*, s. 751.

²⁸ C. Gantiva et al., *Is There Really a Relationship Between Empathy and Aggression? Evidence From Physiological and Self-Report Measures*, „Journal of Interpersonal Violence” 2021, 36, nr 7-8, s. 3438-3458.

²⁹ A. Nowogrodzka, *op. cit.*, s. 23.

³⁰ T.R. McGee, D. Jolliffe, L. Eriksson, C.E. Bond, D.P. Farrington. *Low cognitive empathy and its relationship to relational, online, and physical aggression in young adults in Australia*. In D. Jolliffe & D. P. Farrington Eds., *Empathy versus offending, aggression and bullying: Advancing knowledge using the Basic Empathy Scale*, Routledge/Taylor & Francis Group, 2021, s. 172-187.

³¹ D.S. Pasalich, M.R. Dadds, D.J. Hawes, *Cognitive and affective empathy in children with conduct problems: additive and interactive effects of callous-unemotional traits and autism spectrum disorders symptoms*, „Psychiat Res.” 2014, 219, nr 3, s. 625-630.

empatia a agresją może mieć odmienny kierunek i nasilenie w zależności od wymiarów empatii oraz różnych form agresji. Co więcej, część badaczy zakłada, że osoby agresywne mogą mieć wysoki poziom empatii poznawczej, przez co mogą doskonale zdawać sobie sprawę z emocji innych osób, ale nie potrafią lub nie chcą się nimi dzielić³². W związku z tym mogą manipulować i znęcać się nad rówieśnikami bardziej świadomie. Takie niespójne ustalenia empiryczne wskazują na konieczność prowadzenia dalszych badań, zwłaszcza w różnych kontekstach społecznych i kulturowych.

Samoocena i kompetencje społeczne jako determinanty agresji

Samoocena to cecha polegająca na ocenie własnej wartości, którą ludzie rozwijają w trakcie socjalizacji, a która wpływa na kształtowanie indywidualnych i społecznych zachowań jednostki³³. Może być ona traktowana jako predyktor agresywnego zachowania młodzieży, a jej niski poziom wiąże się z wyższym poziomem zachowań agresywnych młodych ludzi³⁴. Nastolatki o niskiej samoocenie są bardziej wrażliwe na negatywne opinie z otoczenia, a mniej wrażliwe na pozytywne komentarze, co może prowadzić do gniewu, zazdrości, zachowań nieakceptowanych społecznie, agresywnych i przemocowych³⁵. Jedno z ostatnich badań potwierdza istnienie negatywnego związku między samooceną nastolatków a agresją³⁶. Wyniki potwierdziły, że samoocena nastolatków może znacząco negatywnie wpływać na zachowanie agresywne, które dodatkowo wzmacniane jest wysokim poziomem zazdrości i niskim poziomem samokontroli. Ponadto płęć pełni rolę moderatora w tej relacji. Również inne najnowsze badania dowodzą, że niższa samoocena może być wzajemnie powiązana

³² S.C. Caravita, P. Di Blasio, C. Salmivalli, *Unique and Interactive Effects of Empathy and Social Status on Involvement in Bullying*, „Social Development” 2009, 18(1), s. 140-163.

³³ B.M. Ome, N.A. Okorie, E.E. Azubuike, *Assertiveness, Self-Esteem and Locus of Control as predictors of Aggression in a Nigerian sample*, „International Journal of Research in Arts and Social Sciences” 2014, 7, nr 2, s. 217-229.

³⁴ K.A. Turner, B.A. White, *Contingent on contingencies: connections between anger rumination, self-esteem, and aggression*, „Personality and Individual Differences” 2015, 82, s. 199-202.

³⁵ Y. Hu et al., *The Relationship between Self-Esteem and Aggressive Behavior among Chinese Adolescents: A Moderated Chain Mediation Model*, „Frontiers in Psychology” 2023, 14, s. 2.

³⁶ Y. Hu et al., *op. cit.*, s. 1-8.

z negatywnymi wynikami, takimi jak problemy eksternalizacyjne³⁷. Osoby o niskiej samoocenie są podatne na zachowania agresywne. Jednostki z niższą samooceną mogą działać agresywnie, by uniknąć uczucia niższości wywołanego porażką, używając agresji jako mechanizmu obronnego³⁸.

Mimo że niska samoocena od dawna jest uważana za jeden z najważniejszych czynników determinujących zachowania agresywne, to jednak część badań potwierdza pogląd, że osoby z zawyżoną samooceną mogą być bardziej podatne na zachowania agresywne lub przemocowe^{39,40}. Badacze zakładają hipotezę, że właśnie agresja może przyczynić się do wzmocnienia własnej samooceny przez nastolatków czy młodych dorosłych. Zatem to ona może być jednym ze sposobów poprawy samooceny i zdobycia kontroli nad innymi. Może się również zdarzyć, że osoby te uciekają się do agresji, działając w sposób wrogi lub przymusowy wobec innych, by chronić swoją niską samoocenę⁴¹. Tym bardziej istotne wydaje się zbadaanie powiązań agresji z samooceną na gruncie polskim.

Agresja wiąże się również z niskim poziomem kompetencji społecznych, co przekłada się na wiele trudności w relacjach interpersonalnych⁴². Relacje interpersonalne, a co za tym idzie, odpowiednie kompetencje osobiste i społeczne, są kluczowe dla prawidłowego funkcjonowania jednostki⁴³, poprawiając jej samopoczucie i zadowolenie z życia⁴⁴. Ludzie mają fundamentalną potrzebę nawiązywania bliskich, pozytywnych i trwałych relacji. Relacje interpersonalne są źródłem intensywnych emocji i uczuć, co wpływa na reakcje jednostek wobec bliskich⁴⁵ i obcych. Zda-

³⁷ X. Xia, X. Wang, M. Yu, *Mediating effect of self-esteem on the relationship between leisure experience and aggression*, „Sci Rep” 2022, 12, s. 9903.

³⁸ B.M. Ome, N.A. Okorie, E.E. Azubuike, *op. cit.*, s. 219-223.

³⁹ L.A. Kirkpatrick, C.E. Waugh, A. Valencia, G.D. Webster, *The functional domain specificity of self-esteem and the differential prediction of aggression*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2002, 82(5), s. 756-767.

⁴⁰ R.F. Baumeister, J.M. Boden, *Aggression and the self: High self-esteem, low self-control, and ego threat*, [w:] R.G. Geen & E. Donnerstein, *Human aggression: Theories, research, and implications for social policy*, Academic Press 1998, s. 111-137.

⁴¹ B.M. Ome, N.A. Okorie, E.E. Azubuike, *op. cit.*, s. 223.

⁴² *Ibidem*, s. 217.

⁴³ A. Matczak, *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych*, Warszawa 2011, s. 6-7.

⁴⁴ H. Karpinen, O. King, P.S. Russell, *Hostile emotions and close relationships: Anger can be related to constructive responses*, „Personality and Individual Differences” 2023, nr 212, s. 112258.

⁴⁵ *Ibidem*.

niem Matczak⁴⁶, zwłaszcza trudne sytuacje społeczne wymagają pewnych niezbędnych umiejętności, aby osiągnąć zadowolenie w relacjach interpersonalnych; po pierwsze, to kompetencje warunkujące efektywność w sytuacjach intymnych (nawiązywanie i utrzymywanie bliskich, osobistych relacji z innymi ludźmi); po drugie, to kompetencje warunkujące efektywność w sytuacjach ekspozycji społecznej (umiejętność bycia w centrum uwagi); po trzecie, to kompetencje wymagające asertywności (wyrażania swoich potrzeb, praw i opinii w sposób otwarty, bezpośredni). Badania potwierdzają, że wyższe kompetencje społeczne adolescentów w sytuacji ekspozycji wiążą się z niskim poziomem wrogości, urazy, zazdrości, ale z wyższym poziomem napastliwości słownej (krytyką, przekleństwami, krzykiem), która często mylona jest z asertywnością⁴⁷.

Cel badań

Celem badań była próba przyjrzenia się zmienności wewnątrzgrupowej wśród osób cechujących się różnym rodzajem i nasileniem zachowań agresywnych w codziennym życiu oraz porównanie międzygrupowe w zakresie zmiennych, często w literaturze traktowanych jako determinanty agresji, tj. empatii czy samooceny. Aby lepiej zrozumieć profile psychologiczne osób cechujących się różnym rodzajem agresji, wykorzystano podejście skoncentrowane na osobie z wykorzystaniem analizy profili latentnych, dzięki której podjęto próbę identyfikacji pewnych wspólnych wzorców (profilu), jakie można odkryć wśród badanych respondentów. Następnie utworzenie profili agresji pozwoliło na porównanie powstałych grup pod względem kilku ważnych zmiennych indywidualnych, takich jak empatia poznawcza, emocjonalna, elastyczność interpersonalna, altruizm, samoocena czy kompetencje społeczne w sytuacji intymnej, ekspozycji i asertywności. Ponadto, za pomocą analizy regresji sprawdzono, które zmienne traktowane jako pozytywny zasób pełnią rolę istotnych determinantów różnych wymiarów agresji u badanych osób.

⁴⁶ A. Matczak, *op. cit.*, s. 11.

⁴⁷ A. Miłkowska, T. Rostowska, *Kompetencje społeczne u młodzieży z rodzin zastępczych oraz rodzin pełnych*, „Psychologia Wychowawcza” 2013, nr 4, s. 76.

Metoda

W badaniach wzięło udział 448 osób w wieku od 16 do 25 lat ($M = 19,2$, $SD = 2,32$), z czego 70% stanowiły dziewczęta i młode kobiety. Większość (2/3) to osoby uczące się: uczniowie szkół średnich (liceów i techników) oraz studenci krakowskich uczelni, 1/4 to osoby pracujące, pozostali nie pracowali i nie uczyli się. Badani deklarowali miejsce zamieszkania: 31% respondentów mieszkało na wsi, 29% w małym mieście, 40% w dużym mieście. Badania prowadzone były stacjonarnie, za pomocą metody papier-ołówek, miały charakter anonimowy, dobrowolny. Procedura badań była zgodna z zasadami Deklaracji Helsińskiej i została zaakceptowana przez Uniwersytecką Komisję Etyki Badań.

W badaniach wykorzystano cztery wystandaryzowane narzędzia do badania agresji, empatii, samooceny i kompetencji społecznych oraz metryczkę zawierającą informacje socjo-demograficzne.

Kwestionariusz Agresji autorstwa Bussa i Perry'ego⁴⁸ jest narzędziem służącym do oceny poziomu agresji. Składa się z 29 stwierdzeń, wobec których respondenci ustosunkowują się, w jakim stopniu odnosi się to do ich codziennych typowych zachowań. Kwestionariusz mierzy cztery różne wymiary agresji: gniew, czyli skłonność do utraty panowania nad sobą; agresję werbalną, wyrażaną w słowach, np. krzyki, obrażanie, wyzywanie; agresję fizyczną, czyli skłonność do używania siły fizycznej wobec innych (np. wdawanie się w bójki, wykorzystywanie agresji fizycznej do rozwiązywania konfliktów); oraz wrogość rozumianą jako tendencja do negatywnego postrzegania innych ludzi, skłonność do podejrzliwości i nieufności wobec innych ludzi. Rzetelność narzędzia w tym badaniu wyniosła 0,86.

Kwestionariusz Społecznej Empatii⁴⁹, w polskiej adaptacji⁵⁰, zawiera 33 pozycje mierzące cztery wymiary empatii poznawczej, emocjonalnej i behawioralnej. Skala przyjmowania perspektywy (TP) mierzy poziom empatii poznawczej. Niski wynik oznacza trudności w zrozumieniu

⁴⁸ A.H. Buss and M. Perry, *The Aggression Questionnaire*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1992, 63, s. 452-459.

⁴⁹ E.M. de O. Falcone et al., *Inventário De Empatia (ie): Desenvolvimento E Validação De Uma Medida Brasileira*, „Avaliação Psicológica” 2008, vol. 7(3), s. 321-34.

⁵⁰ A. Lasota, *Psychometric properties of the Polish Social Empathy Questionnaire: reliability, validity, and gender and age equivalence*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2024, 43(4), s. 189-207.

perspektywy innej osoby, zwłaszcza w sytuacji konfliktowej. Skala wrażliwości emocjonalnej i troski o innych (SE) mierzy poziom empatii afektywnej. Niski wynik wskazuje na małą wrażliwość na potrzeby innych w relacjach interpersonalnych. Skala altruizmu (AL) rozumianego jako odroczenie decyzji dla dobra innej osoby oraz elastyczność interpersonalna i otwartość na kompromis to wymiary empatii behawioralnej. Niski wynik ujawnia skłonności egoistyczne i stawianie własnych potrzeb ponad potrzeby, uczucia i oczekiwania drugiego człowieka. Elastyczność interpersonalna (IE) i otwartość na kompromis rozumiana jest jako umiejętność dostosowania się do zachowań i postaw innych osób, które mogą wywoływać frustrację czy inne negatywne emocje. Niska elastyczność świadczy o skłonności do konfrontacji, obrony poprzez krytykę oraz trudności w konstruktywnym rozwiązaniu problemów. Zarówno rzetelność całego narzędzia, jak i poszczególnych wymiarów wskazuje na dobre parametry ($\alpha = 0,88$).

Skala Samooceny Rosenberga⁵¹ w polskiej adaptacji⁵² jest samoopisowym narzędziem do oceny poziomu samooceny u badanych osób. Składa się z 10 stwierdzeń, które dotyczą zarówno negatywnych jak i pozytywnych aspektów oceny siebie. Wyższe wyniki wskazują na wyższą samoocenę, podczas gdy niższe wyniki świadczą o niskiej samoocenie. Rzetelność w tym badaniu wyniosła 0,87.

Kwestionariusz Kompetencji Społecznych⁵³ służy do oceny kompetencji społecznych, rozumianych jako umiejętności warunkujące efektywność funkcjonowania człowieka w różnych sytuacjach społecznych, w kontakcie bezpośrednim. Kwestionariusz składa się z 90 pozycji, z czego 60 jest diagnostycznych oceniających radzenie sobie w różnego rodzaju sytuacjach społecznych. Pozycje składają się na trzy wymiary: kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach intymnych, w sytuacji ekspozycji społecznej oraz w sytuacjach wymagających asertywności. Rzetelność narzędzia mierzona wskaźnikiem alfa Cronbacha w tym badaniu wyniosła 0,96.

⁵¹ M. Rosenberg, *Society and adolescent self-image*. New York 1965.

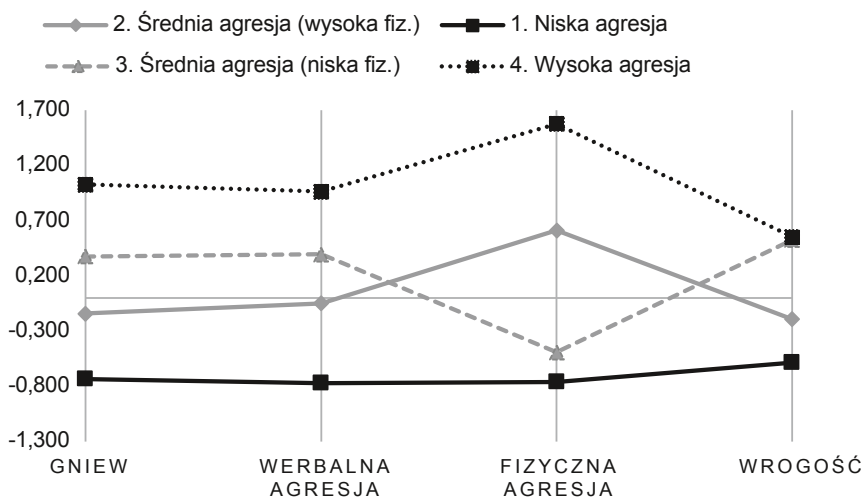
⁵² M. Łąguna, K. Lachowicz-Tabaczek, I. Dzwonkowska, *Skala samooceny SES Morrisa Rosenberga – polska adaptacja metody*, „Psychologia Społeczna” 2007, vol. 2(04), s. 164-176.

⁵³ A. Matczak, *op. cit.*, s. 1-77.

Wyniki

W pierwszym kroku przeprowadzanych analiz statystycznych wykorzystano metodę Analizy Profili Latentnych (LPA) do identyfikacji unikalnych podgrup osób na podstawie ich wyników w miarach różnych wymiarów agresji. Wystandardyzowane wyniki czterech wymiarów zachowań agresywnych (gniew, agresja fizyczna, słowna, wrogość) poddano analizom statystycznym. Sprawdzono sześć modeli, z których wybrano Model 4, charakteryzujący się najlepszymi parametrami z użyciem solidnej estymacji i indeksów dopasowania (LL = -2345, AIC = 4735, AWE = 5038, BIC = 4830, Entropy = 0,72, BLRT = 43,85, $p = 0,009$). Jak zostało to zilustrowane na wykresie 1, wyodrębniono cztery profile na podstawie poziomu określonych przejawów zachowań agresywnych młodych badanych.

Wykres 1. Wyodrębnione profile latentne agresji

W pierwszym profilu znalazły się osoby o niskim poziomie agresji. Charakteryzują się niskimi wynikami we wszystkich czterech aspektach agresji: mają niski poziom gniewu, agresji werbalnej i fizycznej oraz niski poziom wrogości skierowanej na inne osoby. Grupa ta liczyła 154 osoby (34% wszystkich badanych respondentów), z czego 85% stanowiły kobiety (N = 131). W tej grupie większość badanych mieszkała albo w dużych miastach, albo na wsi, tylko 18% mieszkało w małych miastach. Drugi profil charakteryzuje się średnim poziomem gniewu i agresji słownej

z jednoczesnym wysokim poziomem agresji fizycznej i niskim poziomem wrogości. W tej grupie znalazła się co piąta osoba badana (20%). Była równoliczna pod względem płci, a 75% badanych z tej grupy pochodziło z miasta. W trzecim profilu znalazło się kolejne 28% respondentów ($N = 126$). Grupę tę charakteryzował średni poziom agresji werbalnej i gniewu przy jednoczesnym niskim poziomie agresji fizycznej, ale wysokim poziomie wrogości skierowanej na drugiego człowieka. W tej grupie zdecydowanie dominowały kobiety (85%, $N = 107$) o różnym miejscu zamieszkania (37% - duże miasto, 27% - małe miasto, 36% - wieś). Czwarty profil, najmniej liczny (18% wszystkich badanych, $N = 79$), choć reprezentowany prawie przez co piątego respondenta, to grupa o najwyższym poziomie agresji, zwłaszcza agresji fizycznej. Osoby z tej grupy charakteryzowały się najwyższym poziomem agresji słownej, fizycznej, gniewu oraz wrogości. 60% respondentów w tej grupie stanowili mężczyźni ($N = 47$). To, co wyróżnia tę grupę, to fakt, że prawie 60% respondentów pochodziła z dużego miasta. Grupy stworzone na podstawie profili latentnych agresji nie różniły się istotnie między sobą pod względem poziomu edukacji czy aktywności zawodowej, co łatwo uzasadnić faktem, że badaną próbę stanowili uczniowie szkół średnich oraz studenci, czyli osoby uczące się. Stwierdzono różnice pod względem wieku, choć tylko na poziomie tendencji statystycznej ($p = 0,06$). Profil 4, charakteryzujący się wysokim poziomem agresji, reprezentowany był najmniej licznie (11%) przez osoby w wieku 23-25 lat, czyli najstarszych badanych.

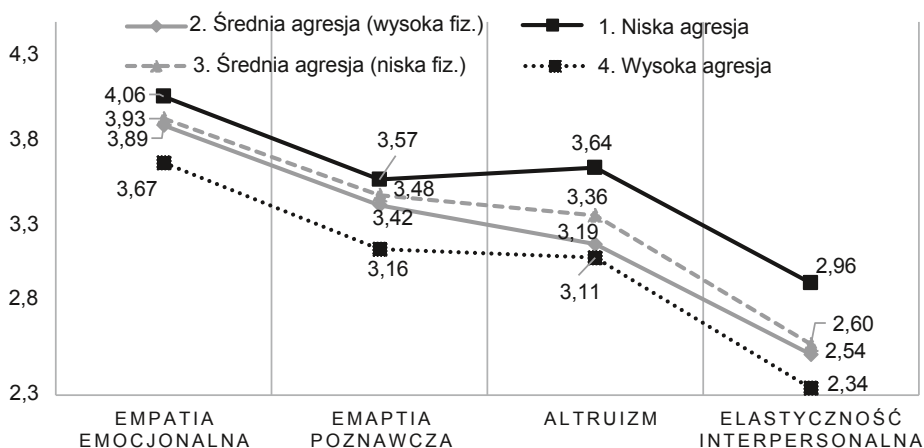
W kolejnym kroku przeprowadzono analizy, których celem była ocena istnienia istotnych statystycznie różnic pomiędzy grupami o określonych profilach agresji właśnie w zakresie poszczególnych wymiarów agresji. Analiza wariancji Anova z porównaniami parami (przy założeniach równości wariancji zastosowano test Fishera, a analizy post-hoc wykonano testem Tukey'a) wykazała, że wszystkie grupy istotnie różnią się między sobą poziomem gniewu i złości (wykres 1). Najwyższy poziom gniewu prezentowała grupa najbardziej agresywna ($M = 3,56$, $SD = 0,6$), następnie średnio agresywna z niską agresją fizyczną ($M = 3,09$, $SD = 0,55$), kolejna była grupa średnio agresywna z wysoką agresją fizyczną ($M = 2,59$, $SD = 0,64$), najniższy zaś poziom gniewu cechował profil osób o niskim poziomie agresji ($M = 2,14$, $SD = 0,57$). Różnice między wszystkimi profilami były istotne statystycznie ($F(3,444) = 123$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,45$). Wszystkie cztery grupy istotnie różniły się także między sobą poziomem agresji słownej ($F(3,444) = 136,8$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,48$). Najwyższy poziom

agresji słownej prezentowali respondenci opisani jako wysoko agresywni ($M = 3,73$, $SD = 0,55$), następnie osoby średnio agresywne z niską agresją fizyczną ($M = 3,35$, $SD = 0,54$), niższy poziom słownej agresji charakteryzował osoby średnio agresywne z wysoką agresją fizyczną ($M = 2,92$, $SD = 0,57$), natomiast najniższy poziom agresji słownej ($M = 2,38$, $SD = 0,50$), jak można było się spodziewać, prezentowała grupa o profilu nisko agresywnym. Analiza różnic poziomu agresji fizycznej również wykazała interesujące wyniki. Odnotowano istotne statystycznie różnice pomiędzy wszystkimi profilami ($F(3,444) = 626,1$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,81$). Najwyższy poziom agresji fizycznej cechował respondentów, którzy znaleźli się w profilu osób wysoko agresywnych ($M = 3,18$, $SD = 0,39$), najniższy natomiast prezentowały osoby będące w profilu pierwszym, czyli nisko agresywne ($M = 1,50$, $SD = 0,30$). Dwie pozostałe grupy, tj. osoby o średnim poziomie agresji wykazują odmiennie profile w zakresie właśnie poziomu agresji fizycznej. Grupa druga ma niższy poziom gniewu, agresji werbalnej i wrogości, ale zdecydowanie wyższy poziom agresji fizycznej ($M = 2,51$, $SD = 0,24$), w porównaniu z grupą trzecią ($M = 1,69$, $SD = 0,32$), czy pierwszą, ale niższy niż grupa czwarta. Analiza poziomu wrogości również potwierdziła istotne różnice między profilami. Jak wskazuje wykres 1, dwa profile – wysoko agresywny oraz średnio agresywny z niską agresją fizyczną – cechowały się identycznym, wysokim poziomem wrogości ($M = 3,40$, $SD = 0,57-0,67$). Osoby o profilu przeciętnie agresywnym z wysoką agresją fizyczną prezentowały średni poziom wrogości ($M = 2,80$, $SD = 0,65$), natomiast osoby o profilu nisko agresywnym deklarowały najniższy poziom wrogości ($M = 2,51$, $SD = 0,64$). Istotne statystycznie różnice wystąpiły pomiędzy wszystkimi grupami ($F(3,444) = 61,8$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,29$) poza różnicą między grupą 3 i 4.

W kolejnym kroku sprawdzono, czy osoby o różnych profilach agresji cechują się odmiennym poziomem empatii i altruizmu (wykres 2). Analiza porównawcza wykazała, że między profilami istnieją istotne statystycznie różnice w zakresie poziomu empatii afektywnej rozumianej jako wrażliwość emocjonalna i troska o innych ($F(3,444) = 10,34$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,07$). Najwyższy poziom empatii emocjonalnej prezentowały osoby nisko agresywne, zaś najniższy poziom wrażliwości emocjonalnej cechował osoby wysoko agresywne. Co interesujące, szczegółowa analiza testem *post-hoc* wykazała, że różnice istotne statystycznie występują między osobami o profilu wysoko agresywnym w porównaniu do wszystkich pozostałych grup. Badani należący do profilu 4 (wysoko agresywni) cechowali

się istotnie niższym poziomem empatii afektywnej w porównaniu do pozostałych grup. Z kolei osoby o profilu 1, czyli nisko agresywne, prezentowały wyższy poziom empatii emocjonalnej niż wysoko agresywne i średnio agresywne z wysoką agresją fizyczną, natomiast nie różniły się od profilu średnio agresywnego z niską agresją fizyczną.

Wykres 2. Poziom empatii u osób o różnych profilach agresji

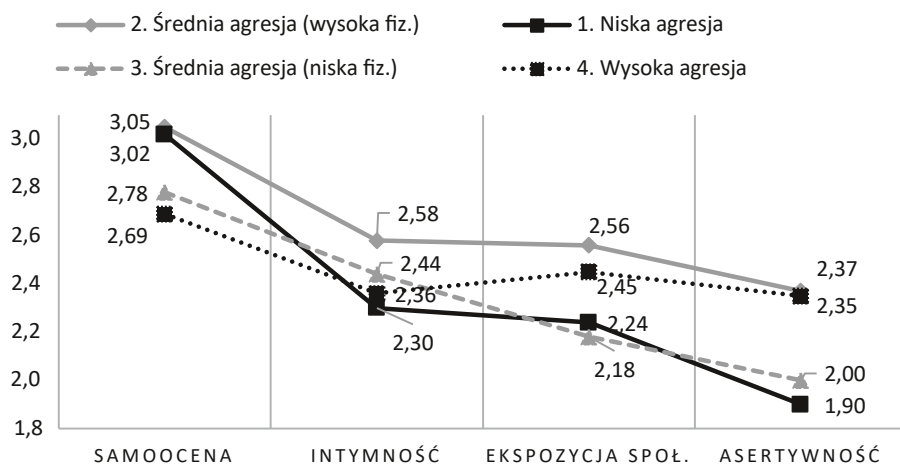
Analiza poziomu empatii poznawczej, czyli umiejętności przyjmowania cudzej perspektywy w zależności od profilu agresji, potwierdziła również istnienie istotnych różnic statystycznych ($F(3,444) = 9,78$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,06$). Okazało się, że badani wysoko agresywni prezentowali znacząco niższy poziom empatii poznawczej w porównaniu do pozostałych trzech grup. Co ciekawe, pozostałe grupy nie różniły się istotnie między sobą, co oznacza, że prezentowały podobną umiejętność przyjmowania perspektywy innych osób.

Kolejnym analizowanym wymiarem był altruizm, rozumiany jako umiejętność odraczania decyzji dla dobra innych osób. Dane zilustrowane na wykresie 2 wskazują, że najwyższy poziom altruizmu miała grupa 1 cechująca się niską agresją i grupa ta różniła się istotnie od wszystkich pozostałych ($F(3,444) = 16,23$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,10$). Średni poziom altruizmu wykazywała grupa średnio agresywna z niską agresją fizyczną. Natomiast najniższy poziom altruizmu cechował zarówno osoby wysoko agresywne jak również osoby przeciętnie agresywne, ale z podwyższonym poziomem agresji fizycznej, które nie różniły się między sobą.

Aby sprawdzić, czy występują różnice w poziomie elastyczności interpersonalnej oraz otwartości na kompromis pomiędzy osobami z określonych profili agresji, przeprowadzono dalsze analizy. Wyniki potwierdziły istnienie różnic międzygrupowych ($F(3,444) = 23,38, p < 0,001, \eta^2 = 0,14$). Najwyższy poziom elastyczności interpersonalnej mieli badani o profilu nisko agresywnym i ta grupa istotnie różniła się od pozostałych. Najniższą elastycznością społeczną cechowały się osoby znajdujące się w profilu wysoko agresywnym i ta grupa również różniła się statystycznie od pozostałych, co potwierdziły testy post-hoc. Natomiast osoby o profilu przeciętnej agresji, bez względu na poziom agresji fizycznej czy wrogości cechował podobny poziom elastyczności te dwie grupy nie różniły się istotnie między sobą.

W następnym kroku sprawdzono, czy istnieje zależność pomiędzy profilem agresji osób badanych a ich poziomem samooceny i kompetencji społecznych. Porównania profili zostały zobrazowane na wykresie 3.

Wykres 3. Poziom samooceny i kompetencji osobistych u osób o różnych profilach agresji

Wyniki potwierdziły, że najwyższy poziom samooceny prezentowały osoby znajdujące się w profilu o niskim poziomie agresji oraz badani z przeciętnym poziomem agresji słownej, ale z wysokim nasileniem agresji fizycznej. Te dwie grupy różniły się istotnie statystycznie od respondentów z grupy 4 (wysoka agresja) oraz z grupy 3 (średnia agresja z niską agresją fizyczną), którzy z kolei prezentowali podobnie niskie nasilenie własnej

oceny siebie. Statystyczne różnice wystąpiły więc pomiędzy profilami 1 i 2 a 3 i 4 ($F(3,444) = 3,07, p < 0,05, \eta^2 = 0,05$). Dokonano również oceny nasilenia poszczególnych wymiarów kompetencji społecznych, między innymi: poziom intymności, ekspozycji społecznej oraz asertywności. W poziomie kompetencji społecznych w sytuacjach intymności nie wystąpiły istotne różnice pomiędzy osobami należącymi do określonych profili agresji ($p = 0,13$). Istotne różnice między profilami znaleziono natomiast w poziomie zmiennej, jaką jest ekspozycja społeczna ($F(3,444) = 2,67, p < 0,05, \eta^2 = 0,04$). Co interesujące, najwyższy poziom ekspozycji miały osoby o profilu średnio agresywnym z wysoką fizyczną agresją, najniższy zaś grupa średnio agresywna z niską agresją fizyczną, a różnica między tymi grupami jest istotna statystycznie. Istotne różnice potwierdzono także między grupą 2, czyli z wysokim nasileniem agresji fizycznej a grupą 1, tj. nisko agresywną. Podobne wyniki, choć z silniejszymi różnicami między profilami znaleziono w odniesieniu do asertywności ($F(3,444) = 5,52, p < 0,001, \eta^2 = 0,08$). Osoby przynależące do profilu 2 lub 4, czyli badani, którzy wykazywali się wysoką agresją fizyczną, prezentują wysoki poziom asertywności w relacjach z innymi ludźmi. Natomiast respondenci o profilu 1 lub 3, czyli nisko agresywni lub przeciętnie agresywni, ale z niską agresją fizyczną, cechowali się niskim poziomem asertywności. Badani z niskim poziomem agresji fizycznej (czyli z grupy 1 i 3) prezentowali istotnie niższy poziom asertywności w porównaniu do grupy 2 i 4, czyli osób wysoko agresywnych fizycznie.

Ponieważ analiza profili latentnych wykazała zależności dotyczące nasilenia określonych rodzajów agresji w profilach oraz istotne statystycznie różnice zarówno w poziomie empatii poznawczej, emocjonalnej, elastyczności interpersonalnej, jak i samooceny, postanowiono dodatkowo ocenić moc predykcyjną badanych zmiennych dla różnych wymiarów agresji. Przeprowadzono oddzielne analizy regresji logistycznej metodą wprowadzania poszczególnych zmiennych do modeli w dwóch krokach. W pierwszym kroku do modelu wprowadzano cztery wymiary empatii, w kolejnym samoocenę oraz płeć. Ponieważ tylko w odniesieniu do agresji fizycznej kompetencje społeczne okazały się również być istotnym predyktorem, w tym przypadku wykorzystano trzy kroki, gdzie w ostatnim dodano do modelu poszczególne wymiary kompetencji społecznych. Wyniki dla każdego rodzaju agresji zawarte zostały w tabeli 1.

Tabela 1. Wymiary empatii społecznej, samoocena i kompetencje społeczne jako predyktory agresji

Model	Predyktory	B	SEB	β	t	p	Statystyki regresji
Gniew	Elastyczność int.	-0,32	0,11	-0,24	-3,04	0,003	R2 skoryg = 0,13, F = 5,99, $p < 0,001$
	Samoocena	-0,55	0,11	-0,35	-5,12	<0,001	
Agresja werbalna	Elastyczność int.	-0,52	0,09	-0,43	-6,03	<,001	R2 skoryg = 0,27, F = 12,88, $p < 0,001$
	Empatia emocj.	-0,25	0,11	-0,18	-2,39	0,018	
	Samoocena	-0,25	0,09	-0,17	-2,81	0,006	
Agresja fizyczna	Empatia pozn.	-0,20	0,10	-0,16	-2,04	0,042	R2 skoryg = 0,20, F = 6,48, $p < 0,001$
	Elastyczność int.	-0,30	0,09	-0,27	-3,44	<0,001	
	Samoocena	-0,20	0,09	-0,15	-2,27	0,024	
	Płeć	-0,25	0,12	-0,15	-2,12	0,036	
	Intymność	-0,29	0,14	-0,26	-2,10	0,037	
Wrogość	Empatia pozn.	-0,26	0,10	-0,20	-2,73	0,007	R2 skoryg = 0,23, F = 10,82, $p < 0,001$
	Samoocena	-0,66	0,09	-0,47	-7,32	<0,001	

W przypadku przejawów agresji w postaci gniewu, istotnymi predyktorami okazały się niska samoocena oraz niska elastyczność interpersonalna młodych osób. Agresję słowną w największym stopniu wyjaśniał niski poziom elastyczności interpersonalnej, empatii afektywnej oraz samooceny. Nieco inne wyniki zaobserwowano w odniesieniu do agresji fizycznej, która wiązała się negatywnie z największą liczbą pozostałych zmiennych. W odróżnieniu od agresji werbalnej, predyktorami agresji fizycznej okazały się niska empatia poznawcza, elastyczność interpersonalna, samoocena, płeć (męska) oraz słabe kompetencje w zakresie intymności. Poziom wrogości badanych osób można było natomiast przewidzieć na podstawie niskiej empatii poznawczej oraz samooceny.

Dyskusja wyników

Celem badań było lepsze zrozumienie różnorodności wewnątrzgrupowej osób cechujących się różnym nasileniem w różnych wymiarach agresji. Na podstawie analizy profili latentnych zidentyfikowano cztery profile osób badanych ze względu na rodzaj i poziom zachowań agresywnych.

Uzyskane rezultaty wykazały, że osoby o profilu nisko agresywnym, to osoby cechujące się niskim poziomem agresji słownej, fizycznej, niskim nasileniem gniewu czy wrogości ukierunkowanej na drugiego człowieka. Osoby takie cechują się jednocześnie wysokim poziomem empatii poznawczej, czyli umiejętności przyjmowania cudzego punktu widzenia. Deklarowały też wysoki poziom wrażliwości emocjonalnej, co oznacza, że potrafią współodczuwać i otaczają troską i opieką osoby, które cierpią. Wyniki te stanowią potwierdzenie dotychczasowych ustaleń badaczy, w których wysoki poziom empatii przekłada się na niski poziom agresji⁵⁴. W tym profilu znalazły się osoby o wysokiej samoocenie, ale jednocześnie niskim poziomie kompetencji społecznych, zarówno w sytuacji intymnej jak i ekspozycji społecznej oraz cechujące się niską asertywnością. Wyniki te częściowo potwierdzają wcześniejsze odkrycia badaczy. W innych badaniach ustalono, że wysoka samoocena i asertywność w istotnym stopniu przewidują niski poziom agresji, przy czym samoocena była silniejszą zmienną mającą wpływ na agresję⁵⁵. W obecnych badaniach samoocena również była istotnym predyktorem wszystkich wymiarów agresji, ale nie asertywność. Niskie wyniki uzyskane przez badanych w zakresie kompetencji społecznych można w pewnym stopniu wyjaśnić konstrukcją narzędzia, które stworzone w 2011 roku, oceniało wyłącznie sytuacje w kontakcie bezpośrednim, a wiemy, że obecne relacje młodych ludzi zdecydowanie częściej mają miejsce w świecie wirtualnym niż realnym.

Osoby zidentyfikowane jako wysoko agresywne, miały niski poziom empatii zarówno poznawczej, jak i emocjonalnej, niską elastyczność interpersonalną, trudności w dopasowaniu się do zachowań innych, niski poziom altruizmu i zachowań prospołecznych. Osoby te cechowały się niskim poziomem samooceny, którą prawdopodobnie próbują właśnie podnieść poprzez zachowania agresywne. Jednocześnie ci badani deklarowali wysoką asertywność i dobre radzenie sobie w sytuacji ekspozycji społecznej. Wyniki te są zgodne z podobnymi ustaleniami badaczy^{56,57}. Z jednej strony, osoby o niskiej samoocenie są bardziej skłonne reagować agresją, gdyż częściej interpretują informacje zwrotne otrzymywane

⁵⁴ D.D. Vachon, D.R. Lynam, J.A. Johnson, *op. cit.*, s. 758-763.

⁵⁵ S.H. Khademi Mofrad, T. Mehrabi, *The role of self-efficacy and assertiveness in aggression among high-school students in Isfahan* „Journal of Medicine and Life” 2015, 8(4), s. 227.

⁵⁶ Y. Hu et al., *op. cit.*, s. 2-3.

⁵⁷ E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, 21, s. 165-222.

ze środowiska społecznego jako negatywne⁵⁸. Z drugiej strony natomiast, agresywni młodzi ludzie często postrzegani są jako osoby „miękkie wewnątrz, a uparte na zewnątrz”, gdyż pragnienie miłości i poczucia bezpieczeństwa przysłaniają buntem, gniewem i agresją⁵⁹. Należy podkreślić, że niska samoocena, duża rozbieżność między ja realnym a ja idealnym, potrzeba kontroli i rywalizacji jest, obok agresji, jednym z elementów determinujących niedostosowanie społeczne w okresie dorastania⁶⁰. Jest również traktowana jako jeden z indywidualnych czynników ryzyka przestępczości wśród młodzieży⁶¹. Niepokojący wydaje się fakt, że w tym profilu, mimo przewagi płci męskiej, znalazł się wysoki odsetek młodych kobiet, co jest zgodne z innymi wynikami badań, pokazującymi, że nie tylko młodzi mężczyźni są agresywni (choć ich płć wydaje się wciąż determinować agresję fizyczną), ale coraz częściej agresję prezentują młode kobiety, pochodzące z dużych miast. Statystyki wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich w wielu krajach, również w Polsce, konsekwentnie wskazują na coraz większe zaangażowanie dziewcząt w zachowania agresywne, przemocowe, a co za tym idzie przestępcze^{62,63}.

Obecne ustalenia są również spójne z wynikami innych, longitudinalnych badań trajektorii agresji i przestępczości, które wskazują, że pewne krzywoliniowe wzorce agresji fizycznej i przemocy w okresie adolescencji występują zarówno u młodych mężczyzn jak i kobiet, choć oczywiście występują pewne różnice, np. w nasileniu zachowań agresywnych⁶⁴. Liczne wyniki badań potwierdzają, że płć może determinować rodzaj

⁵⁸ Y. Hu et al., *op. cit.*, s. 2.

⁵⁹ E. Kiliszek, *op. cit.*, s. 172.

⁶⁰ A. Lasota, A. Koźlik-Rączka, *Postawy rodzicielskie jako predyktor empatii, wdzięczności i samooceny młodzieży*, Kraków 2020, s. 44-45.

⁶¹ P. Frąckowiak, K. Węc, M. Szykut, *Fenomen niedostosowania społecznego młodzieży. Specyfika, przyczyny, rozwiązania*, „Probacja” 2024, nr 2, s. 21.

⁶² M. Moretti, R.E. Catchpole, C. Odgers, *Dark side of girlhood: recent trends, risk factors and trajectories to aggression and violence*, „The Canadian and Adolescent Psychiatry Review” 2005, 14, s. 21-22.

⁶³ M. Bernasiewicz, M. Noszczyk-Bernasiewicz, *Przestępczość nieletnich w USA i w Polsce na podstawie wybranych statystyk kryminalnych*, „Archiwum Kryminologii” 2020, vol. 42(2), s. 220.

⁶⁴ K.J. Karriker-Jaffe, V.A. Foshee, S.T. Ennett, C. Suchindran, *The development of aggression during adolescence: sex differences in trajectories of physical and social aggression among youth in rural areas*, „Journal of Abnormal Child Psychology” 2008, 36(8), s. 1228-1229.

i nasilenie prezentowanej agresji⁶⁵. Chłopcy i mężczyźni częściej dopuszczają się bowiem agresji fizycznej i przemocy, natomiast dziewczęta i kobiety najczęściej stosują agresję werbalną i społeczną⁶⁶. Inne mogą być również przyczyny agresywności. U mężczyzn często agresja wywala się wskutek pragnienia posiadania rzeczy materialnych, u kobiet natomiast jako przejaw problemów z samooceną czy niepewnością⁶⁷. W tym profilu znalazło się najmniej osób najstarszych biorących udział w badaniu, co również jest zgodne z literaturą przedmiotu. Okazuje się, że rozwojowo zachowania agresywne wykazują tendencję wzrostową, osiągając szczyt najczęściej między 15 a 18 rokiem życia, a potem następuje ich spadek⁶⁸.

Osoby średnio agresywne, jednocześnie z wysoką agresją fizyczną a niską wrogością cechowały się przeciętnym poziomem empatii, ale niskim poziomem altruizmu i elastyczności interpersonalnej, co może oznaczać, że łatwo popadają w konflikty i kłótnie, nie zwracając uwagi na perspektywę drugiej osoby. Jednocześnie, osoby te miały wysoką samoocenę i wysoki poziom asertywności. Można to wyjaśnić chęcią dominacji, poczuciem wyższości, udowodnienia własnej racji, walką o zaspokojenie własnych potrzeb bez kompromisu. Istnieją badania potwierdzające podobne zależności, np. pozytywny związek pomiędzy wysoką samooceną a asertywnością^{69,70}. W literaturze znajdziemy również potwierdzenie, że właśnie wysoka samoocena może wiązać się z wyższą agresją⁷¹, ponieważ impulsywne, agresywne zachowania można postrzegać jako objaw trudności w regulacji emocji i zachowania.

Z kolei osoby o średnim poziomie agresji słownej, niskiej agresji fizycznej, ale dużej wrogości cechowały się przeciętnym poziomem umiejętności przyjmowania perspektywy i wrażliwości emocjonalnej, także przeciętnym poziomem altruizmu i elastyczności interpersonalnej, czyli radzenia sobie w relacjach interpersonalnych, ale wykazują deficyty intrapersonalne, mając niską samoocenę i niski poziom asertywności. Wysoka wrogość w tym

⁶⁵ A. Gromkowska-Melosik, *Spoleczne konstrukcje agresji dziewcząt. Wybrane konteksty i kontrowersje*, „Studia Edukacyjne” 2016, 39, s. 62-70.

⁶⁶ K.J. Karriker-Jaffe, V.A. Foshee, S.T. Ennett, C. Suchindran, *op. cit.*, s. 1236.

⁶⁷ Por. A. Gromkowska-Melosik, *op. cit.* s. 63.

⁶⁸ K.J. Karriker-Jaffe, V.A. Foshee, S.T. Ennett, C. Suchindran, *op. cit.*, s. 1228-1229.

⁶⁹ L. Kumar, K. Rathi, *Assertiveness and self-esteem among adolescents – a correlational study*, „International Journal of Indian Psychology” 2020, nr 8(4), s. 1425, 1428.

⁷⁰ M. Oleś, *Koncepcja siebie u dzieci asertywnych i nieasertywnych: submisyjnych i agresywnych*, „Roczniki Filozoficzne” 1996, 44(4), s. 199 i 211.

⁷¹ R.F. Baumesister, *op. cit.*, s. 111-137.

profilu może być przejawem agresji relacyjnej, wynikającej z zazdrości, podejrzliwości czy rozczarowania, co wiąże się z kolei z niższą samooceną i niską asertywnością. Te wyniki są spójne z literaturą, która potwierdza istnienie negatywnego związku między wrogością, zazdrością a samooceną⁷². Badania nad związkiem między samooceną, asertywnością i agresywnością potwierdzają, że osoby z niską samooceną są bardziej nieufne i negatywne wobec innych ludzi i często ich zachowanie ma charakter obronny, oczekujący aprobaty czy pochwały⁷³. Co więcej, niska samoocena utrudnia asertywne wyrażanie własnego zdania, potrzeb czy oczekiwań. Niska asertywność z kolei wiąże się z lękiem społecznym i lękiem przed dezaprobatą ze strony otoczenia⁷⁴, co może determinować trudności w relacjach społecznych i niską elastyczność interpersonalną.

Ogólne zaniepokojenie społeczne powinien budzić wynik pokazujący, że tylko 30% badanej próby nastolatków i młodych dorosłych znalazło się w profilu niskiej agresji. Pozostałe 70% badanych cechowało się średnim lub wysokim poziomem agresji. Należy podkreślić, że grupę respondentów stanowili uczniowie liceum, techników i studenci, czyli osoby o niskim poziomie zagrożenia niedostosowaniem społecznym. Można wysnuć więc ostrożny wniosek, że wyniki pokazują, że w populacji polskich adolescentów i młodych dorosłych może następować wzrostowy trend zachowań agresywnych. Uzyskane wyniki są wyższe w porównaniu z innymi polskimi ustaleniami⁷⁵, dotyczącymi nasilenia poziomu zachowań agresywnych wśród młodzieży przystosowanej i nieprzystosowanej społecznie, w których niski poziom agresji zidentyfikowano u 45% badanych, przeciętny u 50% a wysoki tylko u 5% nastolatków. Z kolei wśród młodzieży niedostosowanej jedynie 12% uzyskało wynik niski, 43% przeciętny, a 45% wysoki. Różnice te mogą wynikać z doboru próby, gdyż w obecnych badaniach brali udział późni adolescenti i młodzi „wschodzący” dorośli. Ustalenia te wskazują na konieczność podejmowania programów profilaktycznych od jak najwcześniejszych lat, chroniąc dzieci i młodzież przed niedostosowaniem społecznym, wykluczeniem i w konsekwencji przed wkroczeniem na drogę przestępczą.

⁷² A. Farooq, S. Irfan, S. Farooq, *Relationship between Self-Esteem, Jealousy and Anger in Emerging Adults*, „Annals of social sciences and perspective” 2020, 1(2), s. 5-6.

⁷³ M. Oleś, *op. cit.*, s. 198.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 198-211.

⁷⁵ S. Sobczak, T. Zacharuk, *op. cit.*, s. 277-278.

Implikacje praktyczne

Wyniki przeprowadzonych badań wpisują się po pierwsze, w potrzebę poszerzania wiedzy na temat procesów psychologicznych, które sprzyjają lub hamują zachowania agresywne młodych ludzi, a po drugie, mają istotne implikacje praktyczne. Uzyskane rezultaty zachęcają do rozwijania empirycznie uzasadnionych strategii wspierających skuteczne programy profilaktyczno-terapeutyczne.

Wnioski płynące z tych badań pokazują, że warto zastanowić się nad dostosowaniem odpowiednich interwencji do profili osobowościowych agresywnej młodzieży i młodych dorosłych. Z osobami cechującymi się wysoką agresją, zwłaszcza fizyczną, należałoby w pierwszym kroku pracować właśnie nad obniżeniem agresji fizycznej, stosując np. terapię poznawczo-behawioralną, trening zastępowania agresji, warsztaty rozwijania empatii poznawczej, opartej na wnioskowaniu moralnym, przyjmowaniu cudzej perspektywy (poprzez dramoterapię, filmoterapię), naukę zachowań prospołecznych, altruizmu, oraz pokazanie, że asertywność nie jest łagodniejszą formą agresywnego odmawiania, a jest umiejętnością życzliwego odmawiania i wyrażania własnego zdania bez krzywdzenia innych. Warto zwrócić uwagę, że popularne warsztaty dla nastolatków, których celem jest rozwijanie asertywności, przeprowadzone z małą uważnością i niedokładnością mogą mieć niekorzystne skutki uboczne. U niedojrzałych osób ze skłonnością do dominacji bowiem, wyćwiczone zachowania asertywne stają się osłoną dla tendencji agresywnych, a młody człowiek pod przykrywką bycia asertywnym staje się nadmiernie pewny siebie i roszczeniowy⁷⁶. Warto wprowadzić do codziennego życia tych osób treningi medytacji, uważności skierowanej na siebie i innych czy relaksacji, w celu obniżenia napięcia emocjonalnego wyrażanego w zachowaniach agresywnych. Z kolei z osobami o przeciętnej agresji, ale z wysoką wrogością czy gniewem, niską samooceną, niewierzącymi w siebie, zazdroszczącymi innym, warto pracować, proponując trening kontroli złości, trening umiejętności społecznych, czy warsztaty rozwoju osobistego, których celem będzie poprawa własnych zasobów, talentów i mocnych stron. Osobom agresywnym werbalnie o niskiej samoocenie można natomiast zaproponować interwencję czy terapię opartą na rozwijaniu empatii emocjonalnej, czyli

⁷⁶ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2015, s. 73-77.

umiejętności współodczuwania i troski o drugą osobę. Może to wyrażać się we wszystkich rodzajach terapii przez sztukę (arteterapia, muzykoterapia), udział w wolontariacie, czy poprzez rozwijanie zachowań prospołecznych w domu, szkole, ośrodkach opiekuńczo-wychowawczych czy miejscach pracy (np. organizacja dni życzliwości, wdzięczności, współpracy, integracji).

Okazuje się bowiem, że specyficzne interwencje opierające się na wzmacnianiu osobistych kompetencji i umiejętności zarządzania własnymi emocjami i relacjami, a nie wyłącznie działania mające na celu hamowanie zachowań agresywnych, mogą mieć kluczowe znaczenie dla poprawy jakości życia osób cechujących się mniejszymi zasobami psychologicznymi, w tym empatii⁷⁷. Rozwijanie umiejętności empatycznych często stanowi kluczowy element edukacyjnych inicjatyw mających na celu zmniejszenie zachowań agresywnych i aspołecznych⁷⁸. Rozwijanie empatii może ograniczać agresywne zachowania za pomocą dwóch kluczowych mechanizmów: poprzez naukę rozumienia cudzej perspektywy (wchodzenia w czyjeś buty), co pomaga osobom zrozumieć wzajemne intencje i motywacje, zwłaszcza w niejednoznacznych sytuacjach; oraz przez naukę współodczuwania, troski i zwracania uwagi na emocje innych, co umożliwi lepsze zrozumienie uczuć i motywów innych, a to zniechęca do wzajemnej agresji⁷⁹.

Wyniki prezentowanych badań potwierdziły również, że oprócz niskiego poziomu empatii, to niska samoocena okazała się najsilniejszym predyktorem wszystkich wymiarów agresji badanych nastolatków i młodych dorosłych. Jest to zgodne z poprzednimi ustaleniami⁸⁰, choć niektóre z badań nie potwierdzają negatywnego związku między samooceną a agresją słowną⁸¹. Niska samoocena u nastolatków może wynikać z braku więzi społecznych, co prowadzi do niedostosowania do norm społecznych i wzrostu agresywnych zachowań⁸². Dlatego ogromne znaczenie ma praca z młodymi ludźmi nad umiejętnością adekwatnej oceny siebie

⁷⁷ M.G. Lo Cricchio et al., *op. cit.*, s. 333.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ G. Gini, P. Albiero, B. Benelli, *Relation between bullying, empathy and perceived self-efficacy in adolescents*, „*Psicologia Clinica dello Sviluppo*” 2005, 9(3), s. 457-472.

⁸⁰ Y. Hu et al., *op. cit.*, s. 5.

⁸¹ Z. Teng, Y. Liu, C. Guo, *A meta-analysis of the relationship between self-esteem and aggression among Chinese students*, „*Aggression and Violent Behavior*” 2015, nr 21, s. 45-54.

⁸² M. Brentdonnellan, K.H. Trzesniewski, R. Robins, T.E. Moffitt, M.A. Caspi, *Low self-esteem is related to aggression, antisocial behavior, and delinquency*, „*Psychol. Sci.*” 2005, nr 16, s. 328-335.

samego. Nastolatki z niską samooceną są bardziej wrażliwe na negatywne opinie z zewnątrz, mają trudności z regulacją i kontrolą własnych emocji, co w konsekwencji prowadzi do zachowań agresywnych lub nawet przestępczych^{83,84}. Z takimi osobami w pierwszym kroku należy pracować nad podniesieniem samooceny, poprzez naukę doświadczania pozytywnych emocji, trening rozwijania mocnych stron, rozwijanie nowych umiejętności, hobby, naukę postrzegania siebie w pozytywnym świetle.

W Polsce dostępne są liczne programy profilaktyczne, interwencyjne i terapeutyczne z zakresu promocji zdrowia psychicznego i profilaktyki przemocy, realizowane przez psychologów, pedagogów, czy socjoterapeutów. Warto wybierać jednak takie programy, które mają wysoką wartość merytoryczną i praktyczną. Jednym z nich jest Przewodnik Metodyczny po Programach Zdrowia Psychicznego i Profilaktyki⁸⁵. Niezwykle przydatną bazę programów profilaktycznych rekomendowanych przez Ministerstwo Zdrowia można znaleźć na stronie Ośrodka Rozwoju Edukacji⁸⁶. Znajdują się tam programy adresowane do wszystkich grup wiekowych, uwzględniające potrzeby i problemy uczestników. Inną cenną propozycją wydają się publikacje wydawnicze zawierające gotowe materiały do pracy z nastolatkami i młodymi dorosłymi, których celem jest rozwijanie zasobów pozytywnych oraz praca nad zachowaniami trudnymi, agresywnymi i nieakceptowanymi społecznie. Przykładem mogą być karty terapeutyczne „Nastolatek w Kryzysie”⁸⁷, wykorzystywane w pracy psycho-pedagogicznej czy socjoterapeutycznej zarówno indywidualnej jak i grupowej z nastolatkami z niską samooceną, doświadczających przemocy, depresji, żaloby, wzmacniając i rozwijając ich pozytywne zasoby psychologiczne.

⁸³ H. Liu, K. Dou, C. Yu, Y. Nie, X. Zheng, *The relationship between peer attachment and aggressive behavior among Chinese adolescents: the mediating effect of regulatory emotional self-efficacy*, „Int. J. Environ. Res. Public Health” 2021, 18, s. 7123.

⁸⁴ Y. Hu et al., *op. cit.*, s. 5-6.

⁸⁵ https://www.researchgate.net/profile/Krzysztof-Ostaszewski-2/publication/270745284_Kompendium_wiedzy_o_profilaktyce/links/54b39aeb0cf26833efce9441/Kompendium_wiedzy-o-profilaktyce.pdf.

⁸⁶ <https://programyrekomendowane.pl/>.

⁸⁷ A. Lasota, *Nastolatek w kryzysie. Karty terapeutyczne i karty pracy psychologiczno-pedagogicznej*, Warszawa 2022.

Bibliografia

Achenbach T., *Challenges and benefits of assessment, diagnosis, and taxonomy for clinical practice and research*, „Australian and New Zealand Journal of Psychiatry” 2001, vol. 35(3).

Batanova M., Loukas A., *Empathy and Effortful Control Effects on Early Adolescents' Aggression: When Do Students' Perceptions of Their School Climate Matter?* „Applied Developmental Science” 2016, vol. 20.

Batanova M., Loukas A., *Unique and Interactive Effects of Empathy, Family, and School Factors on Early Adolescents' Aggression*, „Journal of Youth Adolescence” 2014, vol. 43.

Baumeister R.F., Boden J.M., *Aggression and the self: High self-esteem, low self-control, and ego threat*. In R.G. Geen & E. Donnerstein Eds., *Human aggression: Theories, research, and implications for social policy*, Academic Press 1998.

Bernasiewicz, M. Noszczyk-Bernasiewicz M., *Przestępczość nieletnich w USA i w Polsce na podstawie wybranych statystyk kryminalnych*, „Archiwum Kryminologii” 2020, vol. 42(2).

Brentdonnellan M., Trzesniewski K.H., Robins R.W., Moffitt T.E., Caspi M.A., *Low self-esteem is related to aggression, antisocial behavior, and delinquency*, „Psychological Science” 2005, vol. 16

Buss A.H., Perry M., *The Aggression Questionnaire*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1992, vol. 63(3).

Caravita S. C. S., Di Blasio P., Salmivalli C., *Unique and Interactive Effects of Empathy and Social Status on Involvement in Bullying*, „Social Development” 2009, vol. 18(1).

Coccaro E.F., Noblett K.L., McCloskey M.S. *Attributional and Emotional Responses to Socially Ambiguous Cues: Validation of a New Assessment of Social/Emotional Information Processing in Healthy Adults and Impulsive Aggressive Patients*, „Journal of Psychiatric Research” 2009, vol. 43(10).

Eisenberg N., Eggum ND, Di Giunta L., *Empathy-Related Responding: Associations with Prosocial Behavior, Aggression, and Intergroup Relations*, „Social Issues and Policy Review” 2010, vol. 4.

Euler F., Steinlin C., Stadler C., *Distinct profiles of reactive and proactive aggression in adolescents: associations with cognitive and affective empathy*, „Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health.” 2017, vol. 11(1).

Falcone E.M. de O., Ferreira M.C., Luz R.C.M.da, Fernandes C.S., Faria C. de A., D'Augustin J.F., Sardinha A., Pinho V.D.de, *Inventário De*

Empatia (i.e.): Desenvolvimento E Validação De Uma Medida Brasileira, „Avaliação Psicológica” 2008, vol. 7.

Farooq A., Irfan S., Farooq S., *Relationship between Self-Esteem, Jealousy and Anger in Emerging Adults*, „Annals of Social Sciences and Perspective” 2020, vol. 1(2).

Frąckowiak P., Węc K., Szykut M., *Fenomen niedostosowania społecznego młodzieży. Specyfika, przyczyny, rozwiązania*, „Probacja” 2024, nr 2.

Gantiva C., Cendales R., Diaz M., Gonzalez T., *Is There Really a Relationship Between Empathy and Aggression? Evidence From Physiological and Self-Report Measures*, „Journal of Interpersonal Violence” 2021, vol. 36(7/8).

Gini G., Albiero P., Benelli B., *Relazione tra bullismo, empatia ed autoefficacia percepita in un campione di adolescenti*, „Psicologia Clinica dello Sviluppo” 2005, vol. 9(3).

Goldstein H., Higgins-D’Alessandro A., *Empathy and Attachment in Relation to Violent vs. Non-Violent Offense History Among Jail Inmates*, „Journal of Offender Rehabilitation” 2001, vol.32.

Gromkowska-Melosik A., *Spoleczne konstrukcje agresji dziewcząt. Wybrane konteksty i kontrowersje*, „Studia Edukacyjne” 2016, nr 39.

Huang L., Thai J., Zhong Y., Peng H., Koran J., Zhao X.D., *The Positive Association Between Empathy and Self-Esteem in Chinese Medical Students: A Multi-Institutional Study*, „Frontiers of Psychology” 2019, vol. 21(10).

Huyen B.T.T., Jolliffe D., Phuoc H.A., Hong N.T., Thu T.T. L., Hung, D.H., Ai, N.T.N., *Exploring the relationship between aggression and empathy: A case study in Vietnam*, „Journal of Indian Association for Child and Adolescent Mental Health” 2021, vol. 17(4).

Jolliffe D., Farrington D.P., *Examining the relationship between low empathy and bullying*, „Aggressive Behavior” 2006, vol. 32(6).

Jolliffe D., Farrington D.P., *Is low empathy related to bullying after controlling for individual and social background variables*, „Journal of Adolescence” 2011, vol. 34.

Karpinen H., King O., Russell P.S., *Hostile emotions and close relationships: Anger can be related to constructive responses*, „Personality and Individual Differences” 2023, vol. 212.

Karriker-Jaffe K.J., Foshee V.A., Ennett S.T., Suchindran C., *The development of aggression during adolescence: sex differences in trajectories of physical and social aggression among youth in rural areas*, „Journal of Abnormal Child Psychology” 2008, vol. 36(8).

Khademi Mofrad S.H., Mehrabi T., *The role of self-efficacy and assertiveness in aggression among high-school students in Isfahan*, „Journal of Medicine and Life” 2015, vol. 8(4).

Kirkpatrick L.A., Waugh C.E., Valencia A., Webster, G.D., *The functional domain specificity of self-esteem and the differential prediction of aggression*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2002, vol. 82(5).

Kiliszek E., *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21.

Kumar L., Rathi K., *Assertiveness and self-esteem among adolescents – a correlational study*, „International Journal of Indian Psychology” 2020, vol. 8(4).

Lasota A., *Nastolatek w kryzysie. Karty terapeutyczne i karty pracy psychologiczno-pedagogicznej*, Warszawa 2022.

Lasota A., *Psychometric properties of the Polish Social Empathy Questionnaire: reliability, validity, and gender and age equivalence*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2024, vol. 43(4).

Lasota A., Koźlik-Rączka A., *Postawy rodzicielskie jako predyktor empatii, wdzięczności i samooceny młodzieży*, Kraków 2020.

Lewicka-Zelent A., Huczuk S., *Empatia a doświadczanie i stosowanie agresji wśród młodzieży*, „Resocjalizacja Polska” 2016, nr 11.

Lindsey R.E., Carlozzi A.F., Eells G.T., *Differences in the Dispositional Empathy of Juvenile Sex Offenders, Non-Sex-Offending Delinquent Juveniles, and Nondelinquent Juveniles*, „Journal of Interpersonal Violence” 2001, vol. 16(6).

Liu H., Dou K., Yu C., Nie Y., Zheng X., *The relationship between peer attachment and aggressive behavior among Chinese adolescents: the mediating effect of regulatory emotional self-efficacy*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2021, vol. 18.

Lo Cricchio M.G., Musso P., Lo Coco A., Cassibba R., Liga F., *The Relation Between Empathy and Aggression: The Role of Attachment Style*, „Europe’s Journal of Psychology” 2022, vol. 18(3).

Łąguna M., Lachowicz-Tabaczek K., Dzwonkowska I., *Skala samooceny SES Morrisa Rosenberga – polska adaptacja metody*, „Psychologia Społeczna” 2007, vol. 2(04).

Marshall L.E., Marshall W.L., *Empathy and antisocial behavior*, „Journal of Forensic Psychology Research and Practice” 2011, vol. 22.

Matczak A., *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych*, PTP, Warszawa 2011.

McGee T.R., Jolliffe D., Eriksson L., Bond C.E., Farrington D.P., *Low cognitive empathy and its relationship to relational, online, and physical aggression in young adults in Australia*. In D. Jolliffe & D. P. Farrington Eds., *Empathy versus offending, aggression and bullying: Advancing knowledge using the Basic Empathy Scale*, Routledge/Taylor & Francis Group 2021.

Milkowska A., Rostowska T., *Kompetencje społeczne u młodzieży z rodzin zastępczych oraz rodzin pełnych*, „Psychologia Wychowawcza” 2013, nr 4.

Moretti M., Catchpole R.E., Odgers C., *Dark side of girlhood: recent trends, risk factors and trajectories to aggression and violence*, „The Canadian and Adolescent Psychiatry Review” 2005, vol. 14.

Nowogrodzka A., *Deficyty emocjonalne, empatia a zachowania agresywne – w świetle badań neuronauki*, „The Prison Systems Review” 2019, nr 105.

Oleś M., *Koncepcja siebie u dzieci asertywnych i nieasertywnych: submisyjnych i agresywnych*, „Roczniki Filozoficzne” 1996, vol. 44(4).

Ome B.M., Okorie N.A., Azubuike E.E., *Assertiveness, Self-Esteem and Locus of Control as predictors of Aggression in a Nigerian sample*, „International Journal of Research in Arts and Social Sciences” 2014, vol. 7.

Pasalich D.S., Dadds M.R., Hawes D.J., *Cognitive and affective empathy in children with conduct problems: additive and interactive effects of callous-unemotional traits and autism spectrum disorders symptoms*, „Psychiatry Research” 2014, vol. 219(3).

Pastwa-Wojciechowska B., Kaźmierczak M., Błażek, M., *Empatia a postawy wobec przemocy – doniesienie z badań*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 2015, nr 19.

Rosenberg M., *Society and adolescent self-image*, Princeton University Press, New York 1965.

Sobczak S., Zacharuk T., *Zachowania antyspołeczne a agresja młodzieży nieprzystosowanej i nieprzejawiającej deficytów zachowania*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia” 2020, nr 33(4).

Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2015.

Teng Z., Liu Y., Guo C., *A meta-analysis of the relationship between self-esteem and aggression among Chinese students*, „Aggression and Violent Behavior” 2015, vol. 21.

Turner K.A., White, B A.. *Contingent on contingencies: connections between anger rumination, self-esteem, and aggression*, „Personality and Individual Differences” 2015, vol. 82.

Vachon D.D., Lynam D.R., Johnson J.A.. *The (non)relation between empathy and aggression: Surprising results from a meta-analysis*, „Psychological Bulletin” 2014, vol. 140(3).

Xia X., Wang X., Yu H.. *Mediating effect of self-esteem on the relationship between leisure experience and aggression*, „Scientific Reports” 2022, vol. 12.

Strony internetowe:

https://www.researchgate.net/profile/Krzysztof-Ostaszewski-2/publication/270745284_Kompendium_wiedzy_o_profilaktyce/links/54b39aeb0cf26833efce9441/Kompendium-wiedzy-o-profilaktyce.pdf .

<https://programyrekomendowane.pl/>.